

Ötvenegy kommentár Bartók amerikai élet-képeibez*

1. WERESS ÁKOS EMLÉKKÖNYVÉBE

„Három időszerű kívánság 1938 májusában:

Szabadulást a németek $\left. \begin{array}{l} \text{világnézeti} \\ \text{gazdasági} \\ \text{kulturális} \end{array} \right\}$ befolyásától!

Bartók Béla”

A három kívánságban kódolva van már Bartók szándéka: el innen! Mert Ausztria lerohanása után „az az imminens veszély, hogy Magyarország is megadja magát ennek a rabló és gyilkos rendszernek”. „Tulajdonképpen az lenne a kötelességem, hogy kivándoroljak, ameddig még lehet.” E lépéstől egyetlen nyomós ellenérv tartja vissza: „Azután itt van az anyám: most, élete utolsó éveiben hagyjam el örökre – nem, ezt nem tudom megtenni.” (Müller-Widmann-nénak, 1938. április 13.)

2. GYÁSZJELENTÉS

A Bartók házaspár 1939. december 17-én érkezett vissza olaszországi turnéjáról. A zeneszerző azonnal beteg édesanyjához sietett, aki nem ismerte már meg. Két nappal később, december 19-én, egy hónappal 83. születésnapja előtt meghalt. Bartók megbetegedett, a temetésen nem vett részt.

„A legnehezebb... a szemrehányásokat elviselni, amelyeket magamnak teszek – mi mindent kellett volna másképp csinálnom, hogy anyám életét és utolsó éveit megkönnyítsem. Most már késő, jóvá- vagy jobbátenni nem lehet semmit, soha többé.” (Müller-Widmann-nénak, 1940. április 2.)

3. DÖNTÉS ELŐTT

Az életnek mennie kell tovább. 1940 első három hónapjában Bartók, látszatra, korábbi életét folytatja. Bejár a Tudományos Akadémiára, és ad néhány koncertet. E csekély számú nyilvános szereplés azonban mintha csak fedőtevékenység volna: ideje java részét „végső intézkedésekkel” tölti. Édesanyja elvesztése,

* Mutatvány a szerző *Élet-képek: Bartók Béla* című, a 2006-os emlékévkben napvilágot látó kötetéből a Balassi Kiadó és a Vávi Kft. szíves engedélyével.

bármily nagy csapás: visszaadja döntési szabadságát a menni vagy maradni kérdésében. A választ egy tavasszal esedékes amerikai próbaút eredményeitől és ígéreteitől teszi függővé.

4. PRÓBA SZIGETI JÓZSEFFEL

1940 tavaszán Bartók 53 napot töltött Európától távol, ebből a kétirányú hajóút 16 napig tartott. Az Egyesült Államokban 37 napig maradt.

Kisebbs-nagyobb fellépéseinek száma, a hanglemezfelvételeket is ideértve, 15; átlagosan két és félnaponként egy produkció.

Zenei tekintetben Szigetivel közös műsorai voltak a legfontosabbak, mindenek előtt a Washingtonban adott koncert, melyen az *I. rapszódia*t, a *II. szonátát*, Debussy szonátáját és Beethoven *Kreutzer-szonátá*ját játszották. Harold Spivacke, a Library of Congress zenei könyvtárosának jóvoltából erről házi felvétel, annak nyomán pedig – több évtizeddel a zeneszerző halála után – hanglemez készült; az egyetlen hangzó dokumentum, mely Bartóknak egy teljes estényi kamarazene-műsorát megőrökíti.

E sűrű program eltervezésében kétségtelen baráti gesztus nyilvánult meg a hegedűművész részéről. Elgondolkoztató azonban: nem sugallt-e irreális, a valóságosnál kedvezőbb amerikai jövő-képet a zeneszerzőnek?

5. KONTRASZTOK HEGEDŰRE, KLARINÉTRA ÉS ZONGORÁRA

A mű értelmi szerzője Szigeti, megrendelője a „King of Swing”-ként ismert amerikai jazz-klarinétos, Benny Goodman.

„Benny Goodman... eljött hozzám a Riviérára! Ezt az alkalmat felhasználtam és lekötöttem vele az említett »megrendelést« oly feltételek mellett, amelyekbe ő örömmel ment be, és amelyek a Te által[ad] akkor említett összegnek (egy száz dollárnak) a *harmadszorosát* [háromszorosát] teszi ki.” „Ha lehetséges, nagyon jó volna ha ez a kompozíció két önálló (és esetleg külön játszható) részből állna (mint az I. hegedűrapszódia) és persze azon reménykedünk, hogy lesz benne egy briliáns klarinét és hegedű kadencia is.” (Szigeti Bartóknak, 1938. augusztus 11.)

1940 tavaszán Szigeti, Goodman és Bartók hanglemezre játszotta a művet New Yorkban.

6. A DIVERTIMENTO BEMUTATÓJA BASELBAN

1940. május 18-án, a Manhattan gőzös fedélzetén, Bartók elhagyta az Egyesült Államokat. Genovában érte el újra Európa partját, május végén érkezett vissza Budapestre. A következő négy és fél hónapot teljességgel a hosszúnak ígérkező őszi amerikai út előkészítésének és az itthoni ügyek rendezésének szentelte, bevonva ez utóbbiba Béla fiát és menyét, Juditot is.

Augusztusban megemlítette angol kiadójának, Ralph Hawkesnak, hogy jobb vállában fájdalmat érez, ezzel kapcsolatban orvosi kezelésre jár. A hírben már későbbi halálos betegsége mutatkozott.

Temérdek munkája miatt nem vehetett részt az előző nyáron komponált új műve, a *Divertimento* Paul Sacher vezényelte baseli bemutatóján.

7. A BUDAPESTI VÉGRENDELET

Fontos tennivaló volt a vagyonának jövőbeni sorsáról intézkedő végrendelet megszövegezése is. Vagyona, az ingóságokat nem számítva, főként szerzői jogokból állt; hogy ezek értéke hogy alakul a jövőben, azt senki nem tudhatta még.

A kilencpontos okirat gondoskodik a vagyon megosztásáról felesége és két fia között, foglalkozik a zenei kéziratok sorsával és, idő előtti halála esetén, kiskorú Péter fia gyámjának megnevezésével.

Az okirat VIII. fejezete politikai végakaratot nyilvánít; ezt a részt Bartók saját kezűleg írta be az ügyvédi fogalmazványba:

„Temetésem a lehető legegyszerűbben és minden papi segédlet nélkül történjék.

Ha netán utcát akarnának nevemről halálom után elnevezni, vagy nyilvános helyen velem kapcsolatos emléktáblát elhelyezni, utolsó kívánságom ez: mindaddig míg a budapesti volt Oktogon tér és Körönd azoknak az embereknek nevééről van elnevezve, akikéről jelenleg van, továbbá mindaddig, míg Magyarországon ezekről az emberekről elnevezett tér vagy utca van, rólam ez országban ne nevezzenek el sem teret, sem utcát, velem kapcsolatban emléktáblát mindaddig ne helyezzenek el nyilvános helyen.”

Az Oktogon és a Körönd 1940-ben Mussolini és Hitler nevét viselte.

8. BUDAPESTI BÚCSÚKONCERT

„Ha valaki itt marad, holott elmehetne, ezzel hallgatólag beleegyezik mindabba, ami itt történik” – írta Bartók már 1939. június 3-án egykori tanítványának, Veress Sándor zeneszerzőnek és népzenekutatónak. Ő, a maga részéről, még a látogatását is kerülni akarta efféle hallgatólagos cinkosságnak. 1940. október 8-án, feleségével együtt, zenekari hangversenyen búcsúzott el híveitől a Zeneakadémia nagytermében. Négy nappal később elmentek Magyarországról.

9. AZ UTOLSÓ EURÓPAI HÍRADÁSOK EGYIKE

Négy nappal a búcsúkoncert után, 1940. október 12-én, a Bartók házaspár útnak indult Amerikába, a háborús viszonyokra való tekintettel Jugoszlávián, Olaszországon, Svájcban, Franciaországon, Spanyolországon és Portugálián át. A budapesti Déli pályaudvartól számítva, kilencnapos utazás után, 20-án hajnalban érték el Lisszabont. Néhány baráttól, akiktől otthon nem sikerült, innen búcsúztak el egy-egy képeslap-üdvözzel.

Bartókné Rácz Aladárnak és feleségének írt a portugál kikötővárosból: „Aladár – Ivonne! – Ma indulunk innen az »Excalibur« hajóval szerda helyett; éjjel 2-re értünk ide fáradtan. – És itt most süt a nap csodálatosan, rengeteg az »idegen« és sokan megsimogattak bennünket ismeretlenül. Szociálisak itt az emberek. Fájó volt nem találkozni még egyszer Aladár, nem hiszem, hogy sokáig kell várni erre! Aladár-Ivonne, szeressenek úgy, mint mi szeretjük magukat! Ditta-Béla”

10. AZ EXCALIBUR FEDÉLZETÉN

„16-án érkeztünk a spanyol határra, és itt kezdődött a baj. Kiderült, hogy nincs további autocar; a vámvizsgálat könyörtelen akart lenni, idő kevés volt, mert indult a vonat... végre kisütöttek, adjam fel a 310 kilós poggyászt plombálva, akkor nincs vámvizsgálat... Szóval tovább indultunk minden poggyász nélkül! A portugál vonaton 19-én este tudtuk meg, hogy hajónk nem 23-án hanem 20-án indul! 20-án reggel 2-kor érkeztünk Lisszabonba, 3/4 óra hosszát hotelről hotelre vándoroltunk, míg szobát kaptunk. Másnap [-vagyis aznap, rövid alvás után] sikerült d.e. mindent elintéznünk, és d.u. hajóra szálltunk. – Tehát New Yorkba jóformán váltani való ruha nélkül érkezünk meg, se frakk, se estélyi ruha.” (Bartók ifj. Bartók Bélának, Bermuda szigetek, 1940. október 27.)

11. A NEW YORK-I COLUMBIA EGYETEM DÍSZDOKTORRÁ AVATTA BARTÓKOT

„Nov. 25-én doktorosítottak meg. Az volt ám aztán a ceremónia. Bevezetője az volt, hogy rőf-, láb-, ölmértéket kellett vennem, lemérnem fej-váll- stb. bőséget, az adatokat beküldenem. Az egyetemen tógába, palástba öltöztettek mindnyájunkat, aztán párba állítva, ünnepélyesen bevonultunk, diszkrét orgonamuzsika zengése közben.”

„Egy dékánféle előbeszédében rámutatott arra, milyen szép, hogy ebben a zavaros világban a Columbia Egyetem most íme a magyar puszták egy szülöttjének, Franciaország egy fiának, Anglia egy tudósának na és az Egyesült Államok egy tanárának megadhatja ezt a címet.” (Bartók ifj. Bartók Bélának, New York, 1940. december 24.)

12. FONTOS ESEMÉNYEK 1941 ELEJÉN

Bartók Európában komponált utolsó művét, a VI. vonósnégyest, 1941. január 20-án bemutatta New Yorkban a XX. századi zene elkötelezett, kiváló előadóegyüttese, a Kolisch kvartett.

A Columbia Egyetem, az 1941. február 1-től június 30-ig tartó öt hónapra, tudományos feladatot adott Bartóknak: vendég-társtanári rangban megbízta a Milman Parry-féle szerb-horvát népzenei felvételek lejegyzésével és sajtó alá rendezésével. Az 1943-ig többször meghosszabbított megbízatás alkotta, míg le nem járt, a muzsikusi megélhetésének szerény, de biztos alapját.

A harmadik esemény a francia-spanyol határon visszatartott poggyász felbukká-
nása volt. Hat bőrönd, „körülbelül 5000 p[engő] értékű női és férfi ruha, (alsó és
felső, estélyi ruhák, »belépők« cipők stb.), a többi kéziratok és nyomtatott művek,
kották, népdalszövegek stb.” – február 11-én, négyhónapos hányattatás után, cso-
dák csodájára megérkezett New Yorkba. Mint Béla fiának írta a zeneszerző 1941.
február 12-én: „nagynehezen még tegnap lakásunkra is került, sőt még aznap este
ki is pakoltunk mindent. Minden megvan, molynemrágta, embernemlopta. Hát
ezen is túlestünk.”

13. MIKROKOZMOSZ

„Holnap hosszabb útra, 4 hétre indulunk California felé. Stációk: St.-Louis,
Denver, Provo (Utah államban), San Francisco, Seattle, vissza menet Kansas City.
Négy hétre ez bizony nem sok, de legalább nem lesz fárasztó.” (Béla fiának Bu-
dapestre, 1941. február 12.)

A turné egyik célja volt, hogy a *Mikrokozmoszt* megismertesse a zenetanárokkal
és zenetanulókkal: a hét koncertből hatot egyetemi, illetve kollégiumi keretben
rendeztek meg, szerényen honorálva. A sztárzongoristák, illetve hegedűsök Bartók
tiszteletdíjának tízszeresét-húszszorosát kapták akkoriban.

14. 3242, CAMBRIDGE AVENUE, THE BRONX, N. Y.

Bartókék itt laktak 1941 májusától 1943 nyaráig. Innen járt be, népzenei tudo-
mányos megbízatásának eleget teendő, a Columbia Egyetemre.

„Ez 3 lakásos családi ház, mi a közepén lakunk, az alsó és felső lakók csen-
desek, az egész vidék kertváros, nyugalmas, egy nagyon szép sziklás-fás-pázsitos
park mellett (olyan Rózsadomb féle). 850 méternyire van a földalatti állomástól,
dombon, 19 perc onnan a Columbia állomásig. Van 5 szép szobánk, 1 szoba-
szerű zárt verandánk (ebben van a két zongora)...” (Béla fiának Budapestre,
1941. május 7.)

15. KAPTATÓ

„Egy hegyre fölfelé menet egy parkon kellett keresztül mennünk, és apám fel-
hívta a figyelmemet a füves hegyoldalból mindenütt kiugró nagy sziklára: »az
egész Manhattan-sziget ilyen kemény sziklából áll; ez a fajta talaj teszi lehetővé
a sok felhőkarcólónak a megépítését.«”

„Megérkeztünk a Cambridge Avenue 3242-be. »Ezt a zárat úgy kell kinyitni –
magyarázta Apám –, hogy fordítva, a fogazott felével fölfelé teszed bele a kulcsot,
nem úgy, ahogy várnád; a nyitáshoz arra kell fordítani, amerre be akarnád zární
és aztán az ajtógombot az ellenkező irányba kell fordítani, mint amerre Európá-
ban fordítanád. Mert Amerikában sok dolgot épp fordítva kell csinálni, mint
ahogy otthon csináltuk.«” (Bartók Péter: *Apám.*)

16. RIVERTON, VERMONT, 1941

Szabadságát hat héten át, július 24-től szeptember 4-ig, Illés Ágota (a későbbi Agatha Fassett) nyaralójában töltötte a Bartók-házaspár. Háziasszonyuk – Illés Béla író húga – utóbb sokatmondó, bár kissé mesterkéltn hangú könyvben örökítette meg a rivertoni nyár eseményeit.

17. ÉLETBENLÉT

1941. szeptember 4-én Bartók visszatért Vermontból New Yorkba, ahol fontos feladatok vártak rá. Mindenek előtt: „életbenléti igazolást” kellett beszereznie a magyar konzulátuson. Erre nyugdíjának további folyósításához és átvételéhez, útlevelének meghosszabbításához volt szüksége budapesti ügyeit intéző Béla fiának.

Mi minden tartozott még akkor Bartók „életbenlét”-éhez?

Vermontban újra jelentkeztek reumatikus fájdalmai – végzetes betegségének előjelei –, igyekezett tehát orvosközelben lenni.

Folytatni kellett munkáját a Columbia Egyetemen.

Bővítésre szorult kézzongorás estjeik repertoárja. Új művet nem írt ugyan, de szeptemberben átírta két zongorára 1905/07-ben komponált, op. 4-es *II. zenekari szvitjét*. Az „új” szvit bemutatója Chicagóban volt 1942. január 6-án.

18. AZ UTOLSÓ SOROK MAGYARORSZÁGRA

Az utolsó levelet, melyet az ifjabb Béla apjától kapott, 1941. október 17-én, New Yorkban tette postára a zeneszerző. Egy hónapig tartott, amíg célba ért: abból egy teljes hetet a budapesti cenzúrahivatalban töltött.

Depressziót sejtető sorok vezetik be: „Most sokáig nem írtam, de továbbra is nagyon nyomott hangulatban vagyok és nem nagyon akaródzom.” Számot vetett zongoristapályájának érzékelhető *decrescendójával*, nem csupán egzisztenciális tekintetben. A hazatérés lehetősége, habár ezúttal negatív formában, állandóan foglalkoztatta: „Hazamenésünk különféle »leírhatatlan« körülmények következtében megint ködös és messzi homályba tolódott. Hogy lesz, mint lesz, nem tudom.” Az amerikai élet megszokhatatlan volt számára, de 1941 végén visszatérni a kiterjedő háború Európájába: öngyilkossági kísérlettel ért volna fel.

1941. december 13-án Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak; ezzel minden postai- és utasforgalom megszűnt a két ország között. A 17 éves Bartók Péternek éppencsak sikerült elhagynia Magyarországot 1941 decemberében, hogy négyhónapos kalandos utazás után csatlakozzék szüleihez New Yorkban.

19. KONCERTEK ÉS KRITIKÁK, 1941/42

„Koncert nagyon kevés van, ha ebből kellene megélnünk, ugyan felkopnánk az állunk” – írta Béla fiának a zeneszerző, utolsóként kézbesített levelében. Az élet,

ebben az esetben, igazolta borúlátását. Az 1940/41-es évad 23 regisztrált fellépése 1941/42-ben 12-re zsugorodott, ebből 2 zenekari közreműködés, 3 szólóest, szerzői est és más, nagyobb szabású rendezvény mellett 7 koncert vagy előadás egyetemi, illetve kollégiumi keretben hangzott el.

Kritika és közönség nem bocsátotta meg Bartókéknak bizonyos Amerikában kötelező koncertkülsőségek semmibe vételét: a tanáros, mosolytalan megjelenést, mindenek előtt azonban a kottából való játékot. Ez utóbbiban a felkészületlenség vagy a hozzá nem értés jelét látták. Bartókot itthon a világ legnagyobb élő pianistái között emlegették; Amerikában ilyen kritikákkal kellett beérnie: „Bartókék Bach-olvasata nem volt kielégítő... precizitásukban zavarok mutatkoztak, és játékok egyáltalán nem nevezhető expresszívnek”. (*New York Herald Tribune*, 1941. január 29.)

„Bartók ne rivalizáljon más kétfogorás együttesekkel, hanem korlátozza tevékenységét saját művei előadására.” (*Musical News*, 1942. január 22.) „Bartók kottából játszott a versenymű egyáltalán nem könnyű zongoraszólamát; az a benyomásom, hogy technikája nem elégséges szándékainak megvalósításához... tisztelgünk Bartók, a zeneszerző előtt és felejtjük el Bartókot, az előadót.” (*Chicago Herald American*, 1941. november 21.)

Bartók reakciója: „Meglehetősen jól játszottunk és nagyon rossz kritikát kaptunk... volt egy olyan rossz, amelyet életemben nem kaptam. Éppen mintha az utolsók között is a legutolsó zongoristák lennénk.” (Wilhelmine Creelnek, 1942. március 2.)

20. BÁTOR VIKTORRAL ÉS CSALÁDJÁVAL, NONQUITT, MASSACHUSETTS, 1942

Háziorvosa, dr. Holló Gyula révén Bartók baráti kapcsolatba került dr. Bátor Viktor ügyvéddel, aki aztán számos jogi ügyben volt segítségére. Bátor készítette Bartók új végrendeletét is. Ez az okirat magát Bátort tette meg a két végrendeleti végrehajtó egyikévé. Az Estate Béla Bartók és a New York-i Bartók Archives megalapítójaként Bátor nagy, de sokak által vitatott szerepet játszott az életrajz epilógusában.

21. KÁVÉZÁS NONQUITT FÜVÉN A BÁTOR CSALÁDDAL, 1942. AUGUSZTUS

„Én is ott voltam a feleséggel, és az asszonyok, Bátor Viktorné, a feleségem és mások, elhatározták, hogy örömet szereznek Bartókknak: olyan ételt készítenek neki, amire vágyik. Mert az amerikai kosztot nem szerette. Azt mondta: egy jó túróscsúszka mindennél többet érne. Az asszonyok erre összefogtak és négy napon át a legkülönbözőbb változatokban készítettek túróscsúszát... A túróscsúszka napról napra javult, a végén már a töpörtyűt is rá mertük tenni. Még egyszer megkóstoltuk, s a végén úgy döntöttünk, hogy ez már tökéletes, vagyis feltálalha-

tó. Bartók beletúrt a villájával, megkóstolta, majd azt mondta, hogy annak, aki ezt a túrós csúszt készítette, fogalma sincs a magyar kosztról. Teljes bukás volt.” (Dr. Henry Lax emlékezetéből.)

22. BETEGSÉG (I), 1942

„Utolsó betegsége, atypusos myeloid leukemia, 1942 tavaszán kezdődött influenzaszerű állapottal. Amikor lázai nem szűntek meg, a Post Graduate Hospitalba került teljes kivizsgálásra. A vizsgálat negatív volt, eltekintve a szokatlan, de még nem jellemző vérképtől. Dr. N. Rosenthal, a kiváló haematológus, akit csakhamar és több ízben consultáltam, betegségét atypikus u. n. »burned out« polycythemiának tartotta és nem ajánlott aktív kezelést.

Állapota körülbelül 1 évig változatlan maradt, állandó, közepes lázai voltak, fogyott és lassanként gyöngült, de munkájában nem zavartatta magát, sőt több ízben lázasan is fellépett és előadásokat tartott.” (Háziorvosának, dr. Holló Gyulának a beszámolójából.)

23. WESTPORTBAN, REINER FRIGYES KARMESTERREL, 1942-BEN

„Bartók többször járt nálam Westportban. Egy ízben rávettem, hogy hallgassa meg a rádióban Sosztakovics *VII. szimfóniáját*. Utána azonban egy szót sem szólt arról, hogy tetszett-e neki a mű, vagy sem. Szűkszavú ember volt.” (Bónis Ferenc: Bécsi beszélgetés Reiner Frigyessel, 1960.)

24. KÖZJÁTÉK MILÁNÓBAN: A CSODÁLATOS MANDARIN ELSŐ SZÍNPADI SIKERE

Az 1926-os kölni ősbemutatón megbukott pantomim, melyet Bartók soha többé nem látott színpadon, a milánói Scalában diadalt aratott Milloss Aurál koreográfiájával és címszereplésével, Enrico Prampolini expresszionista színpadképével, Ferencsik János vezényletével.

A bemutató napján, 1942. október 12-én, éppen két esztendeje volt, hogy Bartók elhagyta Magyarországot. Bizonyos, hogy az előadás híre nem jutott el hozzá.

25. AZ UTOLSÓ HANGVERSENY: 1943. JANUÁR 21/22

Reiner Frigyes bemutatta Amerikában a kézzongorás-ütőhangszeres *Szonáta* zenekarkíséretes változatát New Yorkban, a Bartók házaspár közreműködésével. Bartók akkor már tíz hónapja nem szerepelt pódiumon, beteg is volt; produkciójuk kedvezőtlen fogadtatásra talált.

Ez volt a zongoraművész-Bartók utolsó megjelenése a közönség előtt.

26. BETEGSÉG (II)

Bartók leveleiből:

„...ápr. eleje óta nem nagyon jól vagyok, minden áldott nap estefelé egészen 38 (angolul 100) fokig is felmenő lázam van...” (Reiner Frigyesnek, 1942. augusztus 2.)

„Bajban vagyok februári összeroppanásom óta... a doktorok, bár »polycithemiát« állapítottak meg, mégsem tudták megtalálni a baj valódi okát, mert a polycythemia nem magyarázza meg a visszatérő magas hőmérsékletet.” (Wilhelmine Creelnek, 1943. június 28.)

27. BETEGSÉG (III)

Dr. Holló beszámolójából:

„1943 kora tavaszán állapota súlyosra fordult, lázai 103 és 104 között mozogtak és nagyon legyengült, ágynak dőlt. A Mount Sinai Hospitalban feküdt néhány napi megfigyelésre anélkül, hogy az eset tovább tisztázódott volna. Itt kapott először kisebb adag Röntgen kezelést, ami után határozottan javult. 1943 áprilisában az ASCAP [Amerikai zeneszerzők, szövegírók és kiadók társasága] vette át kezelését.”

28. SEGÍTSÉG (I)

Bartók összeroppanása 1943 kora tavaszán rádöbbsentette barátait és tisztelőit, hogy a baj nagyobb, semmint azzal ő maga vagy családja meg tudna birkózni. Balogh Ernő, egykori tanítványa, az ASCAP-hoz fordult, és kivívta, hogy a társaság, melynek Bartók nem is volt a tagja, vállalja magára a zeneszerző gyógykezelésének orvosi, kórházi és szanatóriumi költségeit. Szigeti József a tekintélyes és jómódú karmestert, Serge Koussevitzkyt kérte meg, hogy a húros- és ütőhangszerekre írt *Zene* előadásával segítse lelkileg Bartókot. Mert a muzikus úgy érezte: a nagy zenekarok bojkottálják műveit, és hogy zeneszerzői pályája végetért.

29. SEGÍTSÉG (II)

Koussevitzky válasza Szigetinek 1943. április 17-én:

„Valósággal sokkolt Bartók súlyos betegségének híre. Sajnálatomra, úgy találok, hogy a Boston Symphony maradék programjain most már túl késő lenne változtatni egy művének műsorra tűzésével. Bízom azonban abban, hogy sikerül megtalálni egy másik módját erkölcsi és anyagi megsegítésének.”

Ez a „másik mód” az a korántsem szigorú feltételekkel megszövegezett zeneszerzői megbízatás (vagy inkább burkolt segélyfelajánlás) lett, amelyre Bartók a zenekari *Concerto* megírásával válaszolt.

30. SEGÍTSÉG (III)

„Kedves Bartók Úr:

Örömmel közlöm Önnel, hogy a Koussevitzky Zenei Alapítvány Rt. jóváhagyott Önnek egy 1000 \$-os alkotói támogatást azzal a feltétellel, hogy Ön kész megírni egy zenekari művet. Az ilyen alkotói támogatásoknál az Alapítvány kéri, hogy a kompozíció legyen Natalie Koussevitzky emlékének ajánlva, és a kézirat, ha a kiadáshoz nem lesz már rá szükség, helyeztessék el az Alapítványnál.

E támogatás folyósítása a következők szerint történik: 500 \$ a díj elfogadásának visszaigazolásakor és 500 \$ a kézirat befejezése után.

Keresem az alkalmat, hogy megbeszéljük a témát a közeli jövőben.

Legjobb kívánságokkal
őszinte tisztelője
Serge Koussevitzky”

31. SEGÍTSÉG (IV)

Bartókné Pásztory Ditta Szigeti Józsefhez, New York, 1943. május 21:

„Kedves Szigeti,

nagy-nagy öröm a ma érkezett lap; sajnos, nem mutat[hat]om meg Bélának – K[oussevitzky] meglátogatta B-t a szanatóriumban, tudom, hogy ez nagyon jól esett neki...

Megbeszélték, hogy csak is zenekari műről van szó; Bélának ideája volt, hogy ének- és zenekar együtt.

Nagy öröm számomra, hogy Bélában mozognak tervek, zene-vágyak, kompozíciók – új remény, amit így véletlenül, látszólag mellékesen meg lehetett tudni.

Egy biztos: megszűnt Bélában ez a beállítottság: »semmi körülmények közt nem írok új művet soha – – –«. Ennek több mint 3 éve – –

És kinek lehet nagyon sokat köszönni?

Ezt úgy is tudja: Szigetinek – –

Elmúlt hét nagyon rossz volt, emelkedő láz, tegnap 40°. És nem biztosak az orvosok, hogy mi az elsődleges baj.

Wandát szívemből ölelem!

Örökké hálás

Ditta”

32. 1943 NYARÁN

„1943 áprilisában az ASCAP vette át kezelését. Dr. Edgar Mayer és dr. Israel Rappaport felügyelete alá került, akik – ezt nyugodtan mondhatom – példátlan gondnal, hozzáértéssel és szeretettel foglalkoztak velem. 1943 júniusától szeptemberig [helyesebben: júliustól októberig] Saranac Laken, majd december-től 1944 májusáig Ashville-ben üdült szanatóriumban, közben persze állandóan

dolgozva. Állapota lassan, de lényegesen javult...” (Háziorvosának, dr. Holló Gyulának a beszámolójából.)

33. FORDULAT SARANAC LAKE ÜDÜLŐHELYEN

1939 novemberétől 1943 augusztusáig, tehát közel négy éven át, Bartók egyetlen új művet sem komponált. 1942 májusában így indokolta hallgatását kiadójának, Ralph Hawkesnak: „A művészi alkotómunka általában az erő, a nagyfokú életigenlés, az életöröm kisugárzásának eredménye. Mindezek a feltételek bennem szörnyű módon veszendőbe mentek.” Koussevitzky megbízatása azonban, 1943 májusában, felvillanyozta. A New York állambeli Saranac Lake üdülőhelyen, ahol 1943. július 1-től október 12-éig három és fél hónapot töltött az ASCAP jóvoltából, csökkentek majd megszűntek lázas periódusai. Augusztus közepétől, 55 nap alatt, megírta Koussevitzky felkérésére a zenekari *Concertót*. Ez a mű nyitotta meg életének utolsó alkotóperiódusát.

34. SERGE KOUSSEVITZKY

Az orosz születésű amerikai karmester (1874–1951) nagybőgősként kezdte zenei pályáját. 1909-ben saját zenekart és zeneműkiadót alapított Moszkvában. A forradalom után Párizsban, 1924-től Bostonban folytatta művészi munkáját, mint a Boston Symphony vezetője. A róla elnevezett zenei alapítványt 1942-ben alapította: a lehető legjobbkor, hogy Bartóknak, élete legválságosabb pillanatában, erkölcsileg-anyagilag a segítségére siethessen.

A honorárium felét előre átutalta, hogy mielőbb segíthessen; ezzel vállalta a kockázatát, hogy a nagybeteg zeneszerző nem tud már eleget tenni a felkérésnek. Bartókban azonban a bizalom váratlanul nagy kreatív erőket összpontosított; ezek hozzásegítették a zenekari *Concerto* megírásához.

35. CONCERTO ZENEKARRA (I)

Bartók utolsó zenekari műve az op. 1 utáni legelső szimfonikus kompozíciójával, az I. szvittel alkot pillér-párt, melyre az életmű kezdetét a végével összekötő ív feszül. Mindkét mű öttételes, szimfóniaszerű alkotás, melynek egyes témái átjárnak a tételhatárokon. A *Szvit* még a nemzeti romantika kollektív zenei nyelvén beszél és Liszt Ferenc formai újításaira tekint vissza. A *Concerto* a zeneszerző egyéni nyelvén szólal meg, önnön pályájának emlékeit, eszményeit, töprengéseit idézi fel virtuóz technikával, számos életrajzi elemet szöve műve matériájába.

36. A CARNEGIE HALLBAN

Tossy Spivakovsky hegedűművész 1943. január 21-én előadta Clevelandben a nagy *Hegedűversenyt* Artur Rodzinsky vezényletével, amerikai premierként.

Október 14-én, 15-én és 17-én New Yorkban, a Carnegie Hallban is megszólaltatta a művet. Bartók, aki október 8-án befejezte a *Concerto* partitúráját, 12-én New Yorkba utazott, hogy meghallgassa hegedűkoncertjét.

„Okt.-ben elhagytuk Saranac Lake-et, és New Yorkba mentünk, meg akartam hallgatni hegedűversenyeim előadását, amelyet sohasem hallottam még zenekarral. Az előadás valóban kitűnő volt: a szólista, a karmester, a zenekar elsőrendűek voltak (és a zeneszerző is!), a hangszerelés hibátlanak bizonyult.” (Bartók Wilhelmine Creelnek, 1943. december 17.)

37. MENUHIN

Yehudi Menuhin, a világhírű amerikai hegedűművész (1916–1999), Doráti Antal karmester kamarazene-partnereként ismerte meg Bartók zenéjét és vált csodálójává. 1943. november 28-án a Carnegie Hallban, Adolph Baller zongoraművész társaságában, megszólaltatta az I. hegedű-zongora szonátát. Előzőleg alkalmat keresett, hogy a művet eljátssza a zeneszerzőnek.

„Ez egy novemberi napon történt New Yorkban... Úgy hiszem, délután négy órakor. Az időpontot magam választottam. Negyedórával korábban érkeztem; ott akartam már lenni, mire ő jön. Ő azonban megelőzött... Nemcsak hogy ott volt: már le is ült, odahúzott egy széket, szembe a zongorával. És ha még ez sem lett volna elég: az ölében tartotta a kottát. És ez még mindig nem volt elég: ceruza is volt a kezében...

– *Metronóm nem volt nála?*

– Nem, metronóm nem, hála Istennek. A metronóm a fejében volt...

Egyszóval elkezdtünk játszani. Az első tétel végén Bartók felállt... odajött hozzám és ezt mondta: Azt gondoltam, hogy a zeneműveket akkor játsszák csak ilyen jól, amikor a zeneszerző már régesrég meghalt.” (Bónis Ferenc beszélgetése Yehudi Menuhinnal.)

„Egyszer Léner Jenőéknél is találkoztunk; Yehudi Menuhin is ott volt. Menuhin műsorára tűzte Bartók I. hegedű-zongora szonátáját és a hangverseny előtt meg akarta mutatni a zeneszerzőnek, hogy milyen felfogásban játssza. Menuhin eljátszotta az első tételt és várakozóan Bartók felé fordult. Én Bartók mellett ültem, aki egy szót sem szólt. A csend kezdett kínossá válni. Bartókhoz fordultam: tanár úr, azt hiszem, Menuhin szeretné tudni, hogy tetszett-e a játéka. Bartók lenézett a földre és így válaszolt:

Legyen szíves, mondja meg neki, hogy ő tudja, miről van szó.” (Dr. Henry Lax emlékezéseiből.)

38. ALBERMARLE INN, ASHEVILLE, ÉSZAK-KAROLINA

1943. július elsejével Bartók felszámolta New York-i lakását, ingóságainak nagyját beraktározta. Ettől fogva, 1944. október 5-ig, hajléktalannak volt mondható. Saját otthona nem volt, az ASCAP költségén kórházakban, szanatóriumok-

ban, szállodákban élt. 1943 őszén mindössze két hónapot töltött New Yorkban, hogy meghallgassa hegedűversenye előadását Spivakovskyval és az I. hegedű-zongoraszónátát Menuhinnal. December 16-tól 1944. április 27-ig Asheville városba ment négy hónapnál is hosszabb téli tartózkodásra.

„1944 tavaszán, amikor szabadságot kaptam a haditengerésztől, meglátogattam apámat az észak-karolinai Asheville-ben... Világos, barátságos szobája volt az Albermarle Innben, a város csendes részén... »Hallgasd ezt a sok madarat!« Apám fölhívta a figyelmemet a madárhangok sokféleségére, merthogy ezek közül a teremtmények közül néhányan az ablak közelében telepedtek le, és nagy lármát csaptak már kora reggel... »Nézd, egy párat leírtam ide« – mutatott egy kis fekete borítású kotta-jegyzetfüzetet, illetve kottapapír-oldalt, ami tele volt azoknak a madárhangoknak a ceruzás lejegyzésével, melyeket épp akkor hallgattunk.” (Bartók Péter: *Apám.*)

39. SZONÁTA SZÓLÓ HEGEDŰRE

„Egészségemben a javulás aug. végén jelent meg, hirtelen fordulattal. Jelenleg teljesen egészségesnek érzem magam, nincs láz, erőm visszatért, szép sétákat tudok tenni az erdős hegyekben... Márc.-ban 87 font volt a nettó súlyom, most 105. Hízom. Elhízom. Széthízom. Nem fogsz megismerni” – írta Asheville-ből Szigetinek 1944. január 30-án.

1944 februárjában és márciusában, Menuhin kérésének eleget téve, szonátát komponált számára szóló hegedűre. A négytételű mű a leggrandiózusabb alkotás ebben a műfajban, Bach óta.

„Asheville-ben... állapota lassan, de lényegesen javult, és egy ideig úgy hitték, hogy talán mégis egy szokatlan formájú tuberkolózisról van szó, amely fekvőkúrára javulóban van. De Asheville-ből visszatérve a vérvizsgálat egyértelműen myeloid leukémiát mutatott, ami ellen azonnal megfelelő Röntgen kezelést kezdtek és folytattak, amíg ez szükséges és lehetséges volt, kielégítő javulással.” (Dr. Holló Gyula beszámolójából.)

40. MADÁRKONCERT

Az 1944-ben Asheville-ben feljegyzett madarének a következő év nyarán a *III. zongoraverseny* lassú tételében, műzenei formát öltött. Az önéletrajzi jellegű zenét Beethoven ihlette, op. 132-es vonósnégyesének „Egy felgyógyult szent hálaéneke az istenséghez” című tételével. A madárkoncert, Beethoven Pastorale-szimfóniájának hatására, természetes eszmetársítással került Bartók versenyművébe.

Hosszú idő után a zongoraversenyben jelenik meg Bartók első olyan központi lassútétele, melyben nem a félelem hangja, hanem a visszatért harmóniáé dominál.

A befejező tétel alaphangját a talányos főtéma adja meg. Ez a téma egy (Kodály által is feldolgozott) magyar népi táncdallamnak változata. A népdal szövege: Jaj Istenem, minek élek / Ha a semmitől is félek. / Száraz levél megzörrenik /

Bennem a vér meghidegszik. Véletlen egyezés lenne a két dallam hasonlósága? Vagy önéletrajzi utalás, mely szerint Bartók megérezte volna, hogy hányadán áll? Soha nem fogjuk megtudni.

41. FELESÉGÉVEL KONCERT UTÁN

1944. május 7-én Bartók-koncertet rendezett a Brooklyn Museum, melyen Serly Tibor vonószene-kar a karmester *Mikrokozmosz*-hangszereléseit szolgáltatta meg, Pásztory Ditta pedig férje népszerűbb zongoraműveinek egy csoportját. A hangversenyen Bartók is részt vett: műveiről beszélt a közönségnek (életében utoljára), de már nem zongorázott.

42. HOTEL WOODROW

A New York-i lakás- és szállodahiány idején az ASCAP helyezte el Bartókot a nyugati 64. utca 35. számú telkén épült Woodrow hotelben. Utaltunk rá: a zeneszerzőnek 1943 júliusától 1944 októberéig semmiféle saját otthona nem volt. Két ízben lakott a Woodrow-ban: Saranac Lake-i első útjáról hazatérve, Asheville előtt (1943. október-december), illetve Asheville és a második Saranac Lake-i kúra között (1944. április-július).

43. LEVÉL PÉTERNEK, 1944. SZEPTEMBER 1.

Párizs felszabadulása a német megszállás alól új reménységgel töltötte el a zeneszerzőt a háború befejezését és kimenetelét illetően. Idevágó gondolatait, a cenzúrára való tekintettel, angolul írta meg haditengerész-fiának:

„Mohón habzsolom a remek híreket Franciaországból. Párizs felszabadítása! Képzelheted, milyen megrendítő hír volt ez számomra! Mindig imádtam és most is imádom egész Franciaországot, különösen Párizst. Párizs volt nekem az egyetlen nagyváros a világon; amikor Párizsba mentem, mindig úgy éreztem, mintha hazamennék. Képzelheted, mekkora csapás volt számomra, amikor azok a német fenevadak 4 évvel ezelőtt betörték oda és kifosztották, amikor a fő fenevad, Schickelgruber [-Hitler] odament azokra a szent helyekre és megszentelteté nitette őket. A legrosszabb az volt, hogy a helyzet valójában reménytelennek látszott.”

44. CONCERTO ZENEKARRA (II)

A zenekari *Concerto* bemutatóját 1944. december 1-jére tűzte ki a Boston Symphonyval Koussevitzky. Bartók, feleségével együtt, november 29-én érkezett Bostonba, hogy részt vegyen a próbákon is. Dr. Lax egy ottani magyar orvost, dr. Kelemen Györgyöt kérte meg, hogy vigyázzon Bartókra, aki „súlyos beteg; ha nem ügyelünk rá, fennáll a veszély, hogy ott hal meg nálunk”.

„Noha korábban nem találkoztunk: a bostoni állomáson régi ismerősökként üdvözöltük egymást. Minden bevezetést mellőzve, Bartók nyomban ezzel fordult hozzám: »Ez a mű nagyon nehéz, hogy fogják megtanulni két nap alatt?«” „A délutáni első próba szemlátomást megnyugtatta. Ezzel fogadott: »Ezek olyan kiváló művészek, hogy semmilyen feladat sem túl nagy nekik.«” (Dr. Kelemen György emlékezéseiből.)

45. CONCERTO ZENEKARRA (III)

„Az előadás... azonnali, hatalmas sikert hozott. A művészsobában, megvárva a Bartókot körülvevő gratulánsok elvonulását, megkérdeztem tőle: mit szeretne most csinálni? A válasz, Bartók szájából, kifejezetten tréfásnak hatott: »Igyunk meg egy liter bort!«” „...megkérdeztem Bartókot: volna-e kedve, hogy feleségével együtt velem jöjjön egy baráti családhoz, mely engem aznap estére magához hívott? Bartók rögtön igent mondott. Vendéglátóink... nagy örömmel fogadták a híres vendéget. Körülvették őt és Bartók – akit felvillanyozott művének sikere – mindenkit magával ragadott szellemességével.” (Dr. Kelemen György emlékezéseiből.)

46. 309 WEST, 57TH STREET, NEW YORK

E házban volt Bartók utolsó lakása, melyben a szanatóriumi és szállodai magány ideje után újra feleségével együtt élhetett. 1944 októberétől 1945. július végéig és augusztus 31-től utolsó kórházi periódusáig lakott itt.

„Ez nagyon szerény lakás volt: két kis szoba, a kettő együtt sem nagyobb, mint egy tágasabb szállodai szoba. Konyha nem volt, csak egy szekrényyszerű kis főzősarok, kis jégszekrényvel, vízcsappal és gáz főzőlappal. Apám valahogy mégis meg volt elégedve vele.” (Bartók Péter emlékezéseiből.)

47. AZ UTOLSÓ LEVELEK EGYIKE

„Rettenetes csapás érte a magyar népet. A náci horda kirabolta az országot minden megmozdítható jószágból. Városaik, falvaik – hetekig tartó csaták színhelei – romokban hevernek. Vasutaik, középületeik, hídjai elpusztultak. Tíz milliós magyarországi férfiak, nők, gyermekek ruha cipő nélkül, éhesen tengetik életüket, minden betegség és járvány szabad prédái. Nincs kórház, orvosság, kötszer, szappan, világítás.”

„Adakozzunk most, mert sürgős a segítség!”

Három hónappal halála előtt, 1945. június 25-én, Bartók saját kezűleg aláírt körlevelében kért segítséget jobb módú honfitársaktól a sokat szenvedett magyar népnek.

48. SARANAC LAKE: AZ UTOLSÓ NYÁR

1945 nyarát, a hegedűművész meghívására, eredetileg Menuhin kaliforniai házában szándékoztak eltölteni Bartókéék. „Nagyon a kedvére való lett volna – emlé-

kezett Menuhin –, mert nagy birtokunk volt ott, vad erdőkkel, szarvasokkal – gyönyörű része volt a világnak... Saját háza lett volna ott – nekünk volt egy másik házuk a birtokon... De sajnós, azt írta, hogy orvosai nem engedik, így hát nem utazhat.”

A zeneszerző halála után derült fény a történetre: Bartók sokallta az útiköltséget, melyet az ASCAP ezúttal nem térített volna meg. Így a közeli Saranac Lake mellett döntött, ahol, feleségével együtt, a Riverside Drive 89-es számon, egy kis faházban lakott 1945 júliusában és augusztusában.

„Lakunk egy nagyszabású vityillóban (vagy viskóban, vagy kalyibában) egy magaslaton. Padláslépcsőszerű keskeny, de sok-sok lépcsőfok vezet fel. Villanyvilágítás és főzés van, de fürdővíz melegítéshez tüzet kell rakni a kályhában. A fürdőszobában kád van ugyan, de nincs mosdó. Jégszekrény ugyan van, de természetes istenteremtette jég-re jár...” (Bartók Kecskeméti Pálnak és feleségének, 1945. július 7.)

49. III. ZONGORAVERSENY

Az utolsó nyáron a William Primrose skót brácsaművész által rendelt *Brácsakoncerten* dolgozott Bartók, melynek szubsztanciális vázlatát befejezettnek találta (megfejtése az áldozatkész barátnak, Serly Tibornak több hónapi munkát adott kielégítő végeredmény nélkül). Amint a késznek tartott vázlatlaltal megvolt Bartók, hozzálátott a *III. zongoraverseny* megfogalmazásához. A hangszerelési és partitúra-beosztási emléketetőkkel teli vázlat utolsó üteme után, tőle szokatlan módon, ezt írta: „Vége”.

50. WEST SIDE HOSPITAL, NEW YORK, A HATODIK SUGÁRÚT ÉS AZ 57. UTCA SARKÁN

„1945. június-augusztusban újra Saranac Lake-en volt... hazaérkezése után állapota hirtelen és feltartóztathatatlanul rosszabbodni kezdett úgy, hogy 1945. szeptember 26-án, 8–10 napi kórházi ápolás után a West Side Hospitalban, magas láz és fokozódó gyengeség tünetei között meghalt.” (Dr. Holló Gyula beszámolójából.)

„Élete utolsó napjait a West Side Hospitalban élte. Egy délután felhívott fia, hogy apja beszélni szeretne velem. Elmentem hozzá öt óra tájban... Ő, nagyon kedvesen, rátette kezét a kezemre, és befejezetlen műveiről beszélt. »Ha tudná, hogy milyen nehéz kofferrel megyek el, mennyi megírni való van még benne« – mondta... barátságosan megszorította kezemet, és én elmentem. Nem sokkal később elvesztette eszméletét. Ez az »utolsó jelenet« igaz története.” (Dr. Henry Lax emlékezéseiből.)

51. UNIVERSAL CHAPEL, NEW YORK

A Lexington sugárút és az 52. utca sarkán, egy azóta lebontott temetkezési intézet kápolnájában, szeptember 28-án, pénteken délután hat órakor tartották Laurence I. Neale tiszteletesnek, a New York-i Minden Lelkek unitárius templom

papjának vezetésével Bartók nagyon egyszerű gyászszertartását. A temetőbe már csak a legközelebbi családtagok és barátok kísérték ki, tíz-tizenketten.

„Egész orvosi tapasztalatom alatt sosem láttam senkit, akit betegsége oly kevésbé tört meg..., mint Bartókot. Az orvostudományban nem nagyon bízott, a vizsgálatokat nem szerette, a kezelést ímmel-ámmal fogadta... Tisztában volt betegségének súlyosságával, bár nem annak természetével, miután a diagnosist sohasem közöltük vele. Többször említette, de mindig nyugodtan, hogy halálát várja. Végig, minden állapotban és minden körülmények között dolgozott, egész nap és magas lázzal is, sietve, hogy elkészüljön... Soha, sem szóval, sem viselkedésével nem kért részvétet maga iránt.” (Gyászbeszéd helyett: háziorvosa, dr. Holló Gyula beszámolójából.) ❖